

1945 – KORSZAKHATÁR?

■ A *Levéltári Közlemények* 86. évfolyama címében azt az igen elgondolkodtató kérdést veti föl, miszerint valóban korszakhatárként tekinthetünk-e 1945-re. A közgondolkodásban általában annak tekintjük: véget ért a második világháború az európai hadszíntéren, melyet a győztes szövetségesek felosztottak maguk között megszállási zónákra, és Magyarországon is véget értek a harcok, illetve a Horthy Miklós kormányzó nevével fémjelzett időszak/politikai rendszer. A lapszámban olvasható tizennégy tanulmány némelyike azonban kétségeket ébreszt bennünk ezzel az állásponttal kapcsolatban.¹ Bár a szerkesztő témakörökre, blokkokba rendezi az írásokat, nem eszerint fogunk foglalkozni a dolgozatokkal. Erre két okunk is van. Egyrészt az egyes részek egyáltalán nem különülnek el egymástól: a fejlődésben időnként észrevehetjük ugyan, hogy már egy másik fejezetben járunk, nincsenek azonban külön fedőlappal elválasztva a tematikus részek, emellett a kérdésfelvetés szempontjából sincsen éles határvonal vagy csoportosítás az írások között.

Már a bevezető tanulmány – Gyáni Gábor: *Valóban korszakhatár 1945?* – arra a végkövetkeztetésre jut, miszerint 1945 sokkal inkább volt fordulópont az „akkori kollektív érzelmek síkján”, s közel sem volt olyan éles cezúra más, objektív szempontok alapján. Gyáni ennek bizonyítására egyebek mellett meggyőzően elemzi, hogy a háború utáni bipoláris világrend alapjai valójában már a két világháború közötti időszakban kialakultak, s a gazdasági fejlődés trendjét megtörte ugyan a háború, de ezt követően ez visszatért ugyanabba a mederbe, melyben azt megelőzően haladt.

Gyáni globális folyamatokra koncentráló írása mellett ki kell emelni még Völgyesi Zoltán *Málenkij robot és a zsidó bosszú legendája Hajdúnánáson* című helytörténeti tanulmányát, amely egy magyarországi település lokális viszonyaira koncentrálna. A szerző ugyan nem kísérel meg választ adni a lapszám által felvetett kérdésre, mégis a tanulmányt végigolvasva Gyáni álláspontját látjuk igazoltnak. Az írás a háború és a holokauszt után továbbra is elevenen létező antiszemitizmus működéséről ad igen érzékeltes képet. Megtudhatjuk, hogy az akkori közelmúltban történt borzalmas események nem enyhítettek az előítéleteken, csupán új formába öntötték azokat: megjelenik a he-

lyi lakosság frusztráltsága a visszatérő túlélőkkel kapcsolatban, minek két oka volt. Az egyik nyilvánvalóan anyagi eredetű: a túlélők igényt tartottak a tőlük korábban elkobzott értékekre, melyek már keresztények tulajdonában voltak. A másik pedig az attól való félelem, hogy a túlélők valamiféleképpen revansot vesznek a nem zsidó lakosságon. Ez utóbbi beigazolódni látszott azzal, hogy a szovjetek kényszermunkára deportálták a munkaképes férfiakat. Az összegyűjtésüket végző szovjet katonák társaságában gyakran látták a helyiek Schlosser Jenő helybéli zsidó kereskedőt, és azt a következőt vonták le (hamisan), hogy ő irányítja a folyamatot. Az ebből eredő antiszemita közhangulat eredményezte 1956-ban a település egyetlen pogromját és a hajdúnánási zsidó hitközség felszámolását.

Gyáni álláspontját támasztja alá Sz. Nagy Gábor: *Könyvbegyűjtés 1945-ben* című tanulmánya is, melyből képet kaphatunk a szovjet nyomásra történt fasiszta, antidemokratikus és szovjetellenes könyvek beszolgáltatásának és megsemmisítésének történetéről, pontosabban az ezt célzó törvényi rendelkezés megszületését mutatja be az olvasónak. Sz. Nagy írásából egyrészt érdemes kiemelni, hogy ilyen jellegű intézkedést már a Sztójay Döme vezette, a németeket mindenben kiszolgáló kormány is hozott 1944-ben a zsidó szerzők műveinek megsemmisítésével kapcsolatban. Másrészt a tanulmányt végigolvasva az is világossá válik számunkra, hogy a magyar politikai vezetés nem támogatta egyértelműen az előző rendszerben elfogadottnak számító könyvek indexre vételét.

Végül meg kell említenünk a lapszám talán legizgalmasabb tanulmányát: Cosmin Budeancă: *A romániai németek Szovjetunióba történő 1945-ös deportálása román szemszögből*.² A tanulmány az oral history módszertanának megfelelően dolgozik: a szerző az események részeseivel készült interjúk alapján rekonstruálja a történetet. Ami igazán különlegessé teszi a dolgozatot, az az a tény, hogy a szerző kilép a hagyományosnak mondható kutatási irányvonalból, és nem a deportált németekkel készített interjúkat, hanem az őket körülvevő román lakossággal. Az interjúkból kirajzolódik egy olyan kép, melyre nem feltétlenül számítottunk (lévén hogy Magyarországon a németek elhurcolását a társadalom nagy része támogatta, hiszen elkobzott földjeiket meg-

kaphatták): a román lakosság döbbenettel és mély sajnálattal viseltetik szomszédaik sorával kapcsolatban, s igyekeztek segíteni, megmenteni akit csak tudtak. A segítségnyújtás sokféleképpen történhetett: élelmet vittek barátaiknak a gyűjtőtáborokba, bűjtatták ismerőseiket, s a fiatal román férfiak közül többen feleségül vettek német lányokat, hogy ezáltal megmentésük őket az elhurcolástól. Bár nyilvánvalóan az oral history eredményeit minden történésznek kritikusán kell kezelnie, de ezzel együtt is igen új-szerű látásmódot tükröző tanulmányról van szó, mely megmutatja, hogy emberek elhurcolása és deportálása nem csupán 1944-ben (és azt megelőzően) volt napirenden, hanem 1945-ben is azt követően is. Így ebből a szempontból 1945 semmiképpen nem tekinthető korszakhatárnak.

A lapszám címében megjelölt téma szempontjából némileg „átmenetinek” tekinthető egy írás abból a szempontból, hogy a benne taglalt események nem érnek véget 1945-ben, de a változatlan kontinuitás sem teljesen egyértelmű. Ez pedig Csonka Laura *A Magyar Kommunista Párt tevékenysége a buchenwaldi koncentrációs táborban* című dolgozata. Azért tekinthetjük egyfajta átmenetnek, mert a Magyar Kommunista Párt (a továbbiakban MKP) Buchenwaldot „megjárt” tagjainak története (ahogy a párté sem) nem ér véget 1945-ben, sőt a változó politikai légkörben egyre nagyobb hatalomhoz jutnak. Így tehát egyfelől mindenképpen van egy látható kontinuitás, de emellett más szempontból viszont 1945 mindenképpen korszakhatár, hiszen a Szovjetunió fizikai jelenléte az országban nyilvánvalóan kedvező helyzetbe hozta az MKP-t. Maga a tanulmány a párt történetének eddig kevésbé kutatott és közismert részletébe avatja be az olvasót: végigkövethetjük, hogy az elsősorban Auschwitz-Birkenauból átkerült zsidó származású kommunisták hogyan kapcsolódtak be a már ezelőtt is létező baloldali-kommunista földalatti mozgalomba, melynek tagjai a tábor lerombolását, a lázadást tűzték ki célul. Nyomon követhetjük, hogy a mozgalom tagjai (így a magyarok is) sokak életét mentették meg bűjtatással, nagyobb élelmiszeradaggal vagy éppen azzal, hogy könnyű munkát kaptak osztották be az illetőt, s emellett gondot fordítottak a lázadáshoz szükséges fegyverek és élelmiszertartalékok felhalmozására is. A szerző a visszaemlékezések alapján jól érzékelteti, hogy a mozgalom által megmentettek (így a magyar túlélők is) a szervezkedés tagjaira igazi hősként tekintettek, s ezáltal a kommunista ideológia is elfogadhatóbbnak tűnt számukra, ám meg kell jegyezni, hogy a tábor felszabadítása után ezt a hangulatot a kom-

munisták ideológiai előadások szervezésével is igyekeztek fenntartani. Az innen Magyarországra hazakerülő régi és újonnan beszervezett párttagok biztos bázist nyújtottak a hatalom további kiépítéséhez.

A folyóiratszám további kilenc tanulmánya és a forrásközlések – bár legtöbbjük igen színvonalas – a fentebb összefoglalt írásoknál is kevésbé kapcsolódnak a címben felvetett kérdéshez. Ha azonban e felvetés szempontjából olvassuk őket, akkor inkább az az érzésünk, hogy amellett teszik le voksukat, miszerint 1945 korszakhatárnak tekinthető. Ezalól talán Szita Szabolcs és Kovács Tamás írásai a kivételek, melyek az 1945-ös évhez is csak nagyon érintőlegesen kapcsolódnak.

A fennmaradó hét dolgozathoz ehelyütt hármat érdemes kiemelni. Elsőként Kis József *A miskolci tízes csoport történetét* kell említenünk, amely a Miskolcon működő Szálasi-féle Nyilas Párt helyi szervezete egy csoportjának történetét, pontosabban rémtetteit meséli el. A levéltári források alapján a hírhedt csoport összesen 334 ember haláláért felelős, melyből 147-et Miskolcon és környékén, 184-et a Dunántúlon gyilkoltak meg. Áldozataik nagy része munkaszolgálatos zsidó volt, akiket időnként információért, de legtöbbször csupán szórakozásból megkínóztak, majd tömegsírba lőttek. A túlélők, szemtanúk és a későbbi vizsgálatok alapján ez a kvázikivégzőosztag először Miskolc környékén folytatta tevékenységét 1944 késő őszen, majd a Vörös Hadsereg közeledtével elmenekültek, és a Dunántúlon folytatták kegyetlenkedéseiket 1945 húsvétjáig. Működésük alatt számos tömeggyilkosságot követtek el, melyekhez a munkaszolgálatosokat 1945-ben az Ausztria felé tartó halálmentekből kobozták el, majd következett egy éjszakán át tartó verés, mikor vagy a nyilasok verték botokkal és más eszközökkel a falhoz állított embereket, vagy kényszerítették őket, hogy egymást verjék össze (volt, hogy apának és fiának vagy testvéreknek kellett összeverekedniük). Ezt követően egy félreeső helyen mindenkit agyonlőttek (egy ízben egy csecsemőt is), miközben a teherautók motorjait járatják, hogy azok tompítsák a lövések hangjait. A háború végével azonban a csoport legtöbb tagja elmenekült, ám egy részüket sikerült népbíróóság elé állítani. Látható tehát, hogy 1945 ebben az esetben mindenképpen korszakhatár, hiszen véget értek az ilyen kegyetlenkedések, és az elkövetőket igyekeztek eljárás alá vonni.

Ugyancsak a korszakhatár-teóriát alátámasztó írásokhoz sorolhatjuk Ignác Károly *A katasztrófa és az újrakezdés időszaka – Budapest 1945-ben* című írását. Ezt az indokolhatja, hogy Budapest 1945-ös ostroma már önmagában is nagy fordulópont a város életében. A szerző jól bemutatja a szinte házról házra

haladó hadi események borzalmas pusztítását: a közszolgáltatások (víz, gáz, villany, csatorna) gyakorlatilag megszűntek, a lakóházak háromnegyede megsérült a harcok során, a bevonuló szovjet katonák különösen a nőkkel szemben igen erőszakosak voltak (számos nemi erőszak történt). Az ostrom vége tehát újabb korszakhatár, hiszen megkezdődhetnek a felújítások, melyekre igen nagy szükség volt, hiszen főleg a tönkrement lakások miatt az épen (vagy lakható állapotban) maradt részekben nagy volt a túlszűfoeltság. Nagy problémát jelentett emellett az élelmiszer-ellátás: kezdetben a városlakók nagy részének be kellett érnie az utcán heverő elhullott állatok húsával, s csak nagyon lassan tudott javulni ez a helyzet. Emellett kiemelendő a tanulmányból, hogy a szerző a városban uralkodó politikai viszonyokról is beszámol, sőt bemutatja a helyhatósági választások eseményeit is, mellyel demokratikus és legitim módon megválasztott irányító testülete és polgármestere lett a városnak, ami mindenképpen fontos esemény volt Budapest életében.

Végül pedig meg kell említeni Keresztes Csaba *Az Országos Levéltár Budapest ostromában és a levéltár helyreállítása* című tanulmányát, amelyből szintén inkább azt a következtetést lehet levonni, hogy nem csupán Budapest életében, de egy budapesti intézmény életében is korszakhatárként lehet értelmezni az 1945-ben történeteket. A dolgozathoz meg tudhatjuk, hogy a levéltár sokáig rendelkezett hivatalos irattal a német és magyar hatóságtól is, miszerint az épület nem igényelhető ki, nem szálláshatáknak el itt katonákat, s kórházként sem működhet. Budapest ostromának előrehaladtával (1945. január végén) a hivatalos papírok már nem számítottak, s a német hadsereg igénybe vette az épületet a sebesült katonák ellátása céljára. Ez volt az egyik tényező, mely nagy pusztítást okozott a levéltár állományában: az iratokat a katonák használták fekhely gyanánt, fűtésre, de még toalettpapírként is. A pusztulást fokozták a bombatalálatok. Számos pótolhatatlan történelmi kincs pusztult el annak ellenére is, hogy a levéltár dolgozói számítottak a bombázásokra, s a kár enyhítése érdekében már az ost-

romot megelőzően több ezer folyóméter anyagot mikrofilmre vettek, és igyekeztek, amennyire lehetett, az értékes iratokat az épület legbiztonságosabb részein elhelyezni. Az ostrom tehát mind az épületben, mind az iratállományban súlyos károkat okozott. A harcok vége után szinte azonnal megkezdődött a helyreállítás. Itt ki kell emelni, hogy a szerző – teljes joggal – hangsúlyosan kezeli a levéltári dolgozók szinte már-már heroikus munkáját az intézmény kvázi újrateremtésében: a dolgozók erőt és energiát nem kímélve, szinte minden segítség nélkül hozták helyre az épületben és az iratokban keletkezett károkat. Legtöbbször túlórázva, gyakorlatilag ingyen végezték a nehéz fizikai munkákat is. Látható tehát, hogy 1945 fontos töréspont a levéltár életében, sőt akár korszakhatárnak is értelmezhető a súlyos károk és azok helyreállítása szempontjából, melynek során lehetőség nyílt a ma is ismert katalógusrendszer és egyéb újítások kidolgozására.

Összességében elmondható, hogy igen informatív lapszámot tart a kezében az olvasó, mely érdekes mind a történészek, mind a laikusok számára. Kritikaként azonban el kell mondani, hogy a tanulmányok (és a forráskiadások) csak nagyon lazán kapcsolódnak a címben megjelölt témakörhöz. Emiatt talán célszerűbb lett volna más címet adni a folyóiratszámoknak, vagy felhívni a szerzők figyelmét, hogy tanulmányaikban próbáljanak valamilyen formában választ adni a felvetett kérdésre. Így azonban csak az olvasó személyes benyomásai maradnak: nehéz a tanulmányokat objektív mérce alapján pro és kontra szétválasztani. Ha valaki valóban a címbéli felvetésre keresi a választ, sokkal egyértelműbb állásfoglalásokra talál a *Disputa* című részben, ahol körkérdésként vetették föl a szerkesztők, hogy 1945 korszakhatár, avagy sem. Bár a válaszok természetesen közel sem olyan részletesek, mint a kötetben található írások, mégis jóval biztosabb irányítók az olvasók számára. (*Levéltári Közlemények. Nyolcvanhatodik évfolyam. 1945 – korszakhatár?* Magyar Nemzeti Levéltár, Bp. 2015.)

Harkai Ágnes

■ JEGYZETEK

1. Ugyanez mondható el a tanulmányok után közölt három forráskiadásról is, melyek azonban nem tesznek hozzá érdemben újat a kötet címében felvetett kérdéshez, így terjedelmi okokból elhelyített nem térünk ki rájuk. Annyit azonban érdemes elmondani róluk, hogy olyan kevésbé ismert dokumentumokat közölnek az 1945-ös földosztásról, az üzemek újjászervezéséről, a magyar–román határszakaszon történt konfliktusokról, melyek igen érdekesek, és közel hozzák az olvasóhoz az akkor történeteket, mert sokszor átlagemberek kéréseit, történeteit ismerhetjük meg, nem arc nélküli állami szervekét.
2. Teljes cím: Cosmin Budeancă: *A romániai németek Szovjetunióba történő 1945-ös deportálása román szemszögből. Esettanulmány: Hunyad, Fehér és Szeben megyék.*